

Henryk Kowalewicz

Średniowieczne zabytki poezji waganckiej : "Quo miser exul" oraz "Heu, qui quondam claruit"

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 67/4, 191-198

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

HENRYK KOWALEWICZ

ŚREDNIOWIECZNE ZABYTKI POEZJI WAGANCKIEJ:
 „QUO MISER EXUL” ORAZ „HEU, QUI QUONDAM CLARUIT”

Do niedawna były znane tylko trzy zabytki polsko-lacińskiej poezji należące do kręgu średniowiecznej literatury żakowskiej *vel* waganckiej: piosenka o wyborze „żakowskiego króla” — *Breve regnum erigitur*, oraz dwa rymowane listy miłosne krakowskiego żaka.

Przed kilku laty zasób tych znalezisk znacznie się powiększył. Do wspomnianej piosenki doszły dwie dalsze, również wiążące się z tygodniem studenckich zabaw: *Metra de sancto Gallo*, o zwyczajowym w wigilię dnia św. Gawła przynoszeniu przez żaków kogutów, które stanowiły daninę dla nauczyciela, oraz *Ad festa regis incliti*. Wszystkie te trzy utwory powstały najprawdopodobniej w szkole parafialnej przy kościele NMP w Krakowie. Wskazywałaby na to wzmianka w ordynacji z drugiej połowy w. XIV, mówiąca o uiszczaniu opłat przez żaków owej szkoły w dniu św. Gawła — nauczycielowi w tym dniu każdy żak winien przynieść koguta lub pół grosza¹. Jednocześnie opublikowane zostały następujące zabytki poezji żakowskiej w Polsce: *Responsorium pauperum*, pieśń prośbna, wraz z nutami zanotowana w rękopisie z r. 1510; dwie wersje, krakowska i wrocławska, prośbnego listu *O domini digni*; *Latinale de statu scholarium*; a także trzy parodie modlitw odznaczające się charakterem waganckim: *De sancto Bibulo collecta*, *Rusticorum collecta* oraz *Deo gratias*².

¹ Zob. M. Wiszniewski, *Historia literatury*. T. 2. Kraków 1840, s. 235—237: „*Ad membranarum comparisonem solvat puer suo locato quatuor parvos, ad festum sancti Galli solvat magistro gallum vel medium grossum [...]*”. Zob. też *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1257—1506*. Wydał i przypisami objaśnił F. Piekosiński. Cz. 2—4. Kraków 1882, s. 397. — A. Karbowski, *Szkoły parafialne w Polsce w XIII i XIV wieku*. „Rozprawy AU”, Wydział Filologiczny, t. 25 (1897), s. 338—339.

² Zob. H. Kowalewicz, *Średniowieczna poezja polskich żaków*. „Pamiętnik Literacki” 1973, z. 1.

I

Do wymienionych wyżej zabytków średniowiecznej poezji wagancko-żakowskiej w Polsce możemy dodać jeszcze jeden utwór. Zaczyna się on słowami „*Quo miser exul*”. Należy do poezji waganckiej we właściwym tego słowa znaczeniu, gdyż anonimowy autor i sam uważał się za wygnanego wędrowca, i wiersz swój przeznaczył dla wędrujących kleryków. Utwór ten zawiera krótką charakterystykę różnych narodów, m. in. Polaków. Najczęściej jest ona uszczypliwa — lakonicznie wylicza zalety, ale przede wszystkim opisuje wady rozmaitych nacji. Szczególnie zaś dużo uwagi poświęca sprawom kulinarnym, a więc temu, co dla waganta było najważniejsze.

Pierszą wiadomość o tym utworze podał Aleksander Brückner. Odkrył go w rękopisie XV-wiecznym polskiego pochodzenia, który był przechowywany w bibliotece berlińskiej. Całego wiersza nie przedrukował, opisał go tylko krótko i przytoczył początek oraz fragment dotyczący Polski³. Po latach inny przekaz utworu o tym samym początku odnalazł Paul Lehmann w rękopisie biblioteki stuttgarckiej i na jego podstawie sporządził pierwszą edycję tekstu⁴. Następne wydanie przygotował Hans Walther, któremu zawdzięczamy zebranie rozproszonych przekazów rękopiśmiennych tego utworu. Przyjął bez zmian tekst ustalony przez Lehmanna, a w aparacie krytycznym odnotował odmienne lekcje z pozostałych przekazów⁵. Do wspomnianego wyżej rękopisu berlińskiego nie zajrzał, a tylko posłużył się fragmentem tekstu opublikowanym przez Brücknera. Przekaz ten nie jest jednak 6-strofkową wersją rozpowszechnioną w Niemczech, ale stanowi polską redakcję, rozszerzoną do 17 strof.

Berliński rękopis sygn. Lat. Q 239 jest dobrze znany polskim historykom literatury. Zawiera szereg utworów ważnych dla naszej literatury i historii. Znajdują się w nim również polsko-łacińskie listy miłosne, które odkrył Brückner, a które wraz z innymi staropolskimi listami miłosnymi wydał Ryszard Ganszyniec⁶. Rękopis ten znajdował się niegdyś

³ A. Brückner, *Średniowieczna poezja łacińska w Polsce*. II. „Rozprawy AU”, Wydział Filologiczny, t. 22 (1895), s. 60—61.

⁴ P. Lehmann, *Mitteilungen aus Handschriften*. I. „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften”, Philosophisch-historische Abteilung, 1929, z. 1, s. 28.

⁵ H. Walther, *Scherz und Ernst in der Völker- und Stämme-Charakteristik mittellateinischer Verse*. „Archiv für Kulturgeschichte” t. 41 (1959), z. 1, 282—283. Walther przytacza lekcje z następujących rękopisów: Stuttgart, X Philos. 11 (w. XV), k. 55v; München, Clm. 25072 (w. XV), k. 389—390; München, Clm. 26890 (w. XV), k. 170; Praha, Metrop. D 131 (w. XV), k. 80.

⁶ Brückner, *op. cit.*, s. 59—60. — R. Ganszyniec, *Polskie listy miłosne dawnych czasów*. Lwów 1925.

Heu qui quondam claruit quod nunc
 natus viget eternale vitam foret nobili
 lapsus ruit mobili de cunctis solis ca
 ptus ignominia alit' sub alio pectus
 tor iustis seruit auaricie quondam
 liberum nunc gemit pauidus fletus
 foret clerus pro tale vitium timet p
 cipium finis quasi seruis nullusque
 gregis si non regnat vero quod al
 lecta legunt' totius legunt' regit' clau
 di' hucusque agamus tunc nos po
 tentes denique optendit plati
 dice si tardaretur hic non peccare
 vint cui sit pectus fuerunt penitentia
 statuit quod pectus pro negligentia
 dendi pectus episcopum plati
 Hector tullius pectus pectus
 stulti pectus qui nunc diuicias
 opes seu diuicias pectus nunc
 pectus omnia deo dedit ita
 quod limina dicitur regmina pectus
 ignorat pectus pectus Abbas
 amedrius dicitur x pectus Prior
 et dicitur pectus pectus pectus
 dicitur pectus pectus pectus

enayomang Corroptores finicy ut ex
 ui cadaueri quoy vauis exuo mis
 exul debeo turbine ppsus mdriond
 tuko omi ppsus quicquid loat a
 deo facibz exulz cyrofagy et pro
 mis r gpus. Inter buty fugio flau
 deiam r mare Saxonibz pndig
 plent disputat Turmigi ceuiloq
 nichil voluit dare ex pntem ppsus
 fagro nolo supplicare pnaman
 ouunt misse facui male ppsus illoy
 in vauis pmpz pbeat faudeo ppsus
 vobis ligentur ut ibi pmede by
 dormiat. Boeni fures ppsus
 bibuli voraces cyraui vni ppsus
 nec fraudaces rufcales nequa
 tridi ppsus fallaces auari testes
 tumidi vmpai medaces vugis
 dat mytilu pauaci ppsus il
 loy r vauis no contudo p p q lacti
 amu dant indifferet ppsus hiam
 miliu comedut libent Polonie
 clauulis volo edmane digdus
 ferant ppsus ppsus mpsus r ip
 cut qd eis capilaude ppsus ppsus
 ppsus

w bibliotece gimnazjum toruńskiego, a następnie zaginął. W roku 1847 nabyła go z rąk prywatnych biblioteka berlińska⁷, która w XIX w. wzbogaciła swe zbiory także zabytkowymi książkami po sekularyzacji klasztorów wielkopolskich. Treść kodeksu wskazuje, że powstał on w Krakowie. Utwór *Quo miser exul* dopisano na k. 237v—238. Tekst jest dość trudno czytelny, zanotowany mało staranną kursywą z drugiej połowy XV wieku. Niektóre wyrazy na prawym brzegu k. 237v wyblakły. Przekaz ten zawiera szereg błędów popełnionych przez pisarza. Pieśni i wiersze waganckie, które znajdujemy najczęściej dopisane w kodeksach innej treści, zwykle nie były kopiowane z jakichś rękopisów, ale odtwarzane z pamięci. To właśnie było przyczyną powstawania tak wielu rozbieżności i przekręceń wyrazów w różnych przekazach tych samych tekstów. Zdarzają się też liczne skrócenia, dodatki, a czasem zmiany całych fragmentów.

Redakcja utworu *Quo miser exul* znana z rękopisów niemieckiej proveniencji składa się zatem z 6 strof; tylko jeden ma 7 strof. Strofa końcowa redakcji niemieckiej jest poświęcona Polsce. Z Polakami anonimowy poeta obszedł się stosunkowo łagodnie: określa ich jako „*proba gens*”, ale zarzuca im pijaństwo — „*sed ebria*”, którą to przywarę przypisywano jednak w średniowieczu i innym narodom (zwłaszcza Anglikom). Wspomina też o słynnym wówczas bogactwie soli w Polsce.

Polska, 17-strofkowa redakcja z rękopisu berlińskiego zawiera wszystkie strofy występujące w pozostałych znanych przekazach; dodane są tu strofy: 7, 9, 11—17. Najbardziej charakterystyczna dla kompilatora polskiego jest strofa 9, która mówi o Rusinach, mieszkańcach Podola i Wołochach, ludach z Polakami sąsiadujących, a także o Ormianach, dobrze w Polsce znanych. W redakcji tej dodano również wzmianki o krajach leżących na zachód od Niemiec oraz o krajach północnych. Poza strofą 9 owe dodatki prawie nie zawierają złośliwych uwag o poszczególnych narodach. Wzmianki o nich są raczej pochlebne. W strofie 16 znajduje się podsumowanie cech ludzkości według stron świata, a strofa 17, końcowa, stanowi skargę na nierówność wśród duchownych. Pod tekstem utworu pisarz zamieścił życzenie pod adresem niejakiego Rangowskiego: „Całujże ty, Rangowski, w rzyć byczaka!” — to zdanie zostało następnie skreślone.

Tekst owej polskiej redakcji podaję według przekazu berlińskiego (zob. *Dodatek*, nr 1, i reprodukcje rękopisu⁸).

⁷ Zob. Brückner, *op. cit.*, s. 60.

⁸ Obecnie rękopis ten znajduje się w Deutsche Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz) w Berlinie Zachodnim. Podobizny obu kart zawierających ten tekst, które tu publikuję, są nieco zdeformowane, gdyż sposób oprawienia kodeksu uniemożliwił prawidłowe jego rozwarcie.

II

Również i w Czechach był znany utwór *Quo miser exul*. Jego przekaz odnaleziony w rękopisie Kapituły Praskiej, sygn. D 131, pochodzi z lat 1490—1492. Tekst mieści się na k. 80v, bezpośrednio po wierszu *Heu, qui quondam claruit*, ale nie stanowi z nim całości. Utwory te różnią się schematem metrycznym.

Wersja przekazu czeskiego (zob. *Dodatek*, nr 1a, i reprod.) jest zbliżona do redakcji niemieckiej i składa się również z 6 strof. Wykazuje jednak cały szereg rozbieżności w stosunku do tekstów proveniencji niemieckiej. Nie wszystkie odmianki tekstu znajdujemy w krytycznym wydaniu Walthera. Do strofy końcowej, znanej z dwóch rękopisów monachijskich, wprowadzono zmianę: wagant czeski zamierza przebywać nie w towarzystwie kleryków styryjskich, ale polskich, bo u nich można się najeść i napić.

III

W tymże rękopisie Kapituły Praskiej, sygn. D 131, zapisano na k. 80—80v wspomniany już tekst pieśni *Heu, qui quondam claruit*. Jest to, jak dotąd, jedyny znany przekaz tego utworu⁹. Stanowi on inwektywę na chciwość kleru i przekupstwo hierarchii kościelnej. Przełożeni nie wahają się przed skazaniem niewinnych wikariuszy, jeśli ci nie dostarczają na czas pieniędzy. Starożytni pisarze są uważani przez chciwych duchownych za głupców, gdyż gardzili bogactwami tego świata. Zepsucie nie ominęło i zakonów: tyrada przeciwko hierarchii kościelnej wymienia też, między innymi urzędami, przełożonych zakonów żebraczych. Poeta wykazuje pewne obycie w zakresie literatury, gdyż trawestuje znany cytat z Horacego. Ale — w tym samym rzędzie stawia, jako mędrców starożytnych, Hektora obok Platona, Cyserona, Sokratesa i Sęduliusza. Utwór sprawia wrażenie nie dokończonego. Jest możliwe, iż miał tworzyć całość z następujących po nim wierszem waganckim *Quo miser exul*, jednakże, jak już wspomniano, różni się od niego schematem metrycznym (zob. *Dodatek*, nr 2, i reprod.).

We wszystkich trzech publikowanych tutaj tekstach niezbędne było poprawienie pewnych błędów pisarskich; w tych wypadkach mylne wersje rękopisu odnotowuję w aparacie krytycznym. Poprawiam tylko niewątpliwe błędy, gdyż zbyt daleko idące ulepszanie mogłoby doprowadzić do zniekształcenia tekstu. Zachowuję wiernie pisownię oryginałów, porządkując jedynie interpunkcję.

⁹ Tylko ten jeden przekaz zna również J. Vilikovský (*Latinská poesie žakovská v Čechach*. „Sborník Filosofického Fakulteta Universiteta Komenského v Bratislavě” t. 61 (1932), nr 4, s. 90—91.

DODATEK

1

SATIRA COMICA

1. Quo miser exul debeo
turbine perfusus?
Quo deuiatur nescio,
foribus exclusus,
Orbem rotundum transeo
hominum ad vsus.
2. Veni et Elsasye¹
colonus non ero²,
Contristes et³ flebiles
de mane et⁴ sero,
Tam viles prouincias
amodo non quero;
Iste provincie, que
sunt nocive clero:
solum est in stratis;
Audeo nunc consulere
vobis literatis,
Vt ibi pro prandere⁷
bene dormiatis.
3. Propter butirum fugio⁵
Flandriam et mare,
Saxones pro prandio
solent disputare,
Turingi breuiloquio
nichil solent dare,
Missnenses⁶ pro suffragio
nolo suplicare.
4. Boemi magni bibuli,
fures ac voraces,
Morauī viri prodii,
ad spoliū audaces,
Vngari tristes, flebiles,
omnes sunt mendaces,
Australes nequam, perfidi,
uersuti, fallaces.
5. Francones viuunt misere,
Sweui male satis,
Eorum bene vivere
6. Prebent vagis auxilium
Bavari frequenter,
Eorum beneficium⁸
pati vellem semper,
Nisi quod lacticinium⁹
dant indifferenter,
Carinthus milium
comedunt libenter.
7. Honor, pax et gloria
plantatur in Swecia,
Panis et penuria
habetur in Norwegia,
Plebs perdiua, pulcra et
fidelis in Hibernia,
Coniunctis Anglicis
comorabor in dulci Gelria[?].
8. Omnes terras transeo
nec eis dicam: Vale!
Nunquam tamen video
tam habentes tale,
Quantum in Polonia
copia de¹⁰ sale;

- Pulcra gens sed ebria,
in hoc facit male.
9. Ruthenorum laboribus
nolo sociari,
Nec Podoliorum furibus
licet conversari,
Armenorum splendoribus ¹¹
quis potest equari?
Valachorum ¹² usibus
absit gloriari.
10. Sed Stirie clericulis
volo commorari,
Ibi conditis ferculis
intendo saturari
Et eorum poculis ¹³
nemo potest equari,
Cum crassa Aquilegia
bonum est coletari.
11. Hollandia ¹⁴ religiosa,
cum bona cela,
Burgundia bellicosa
texens summa vela,
Francia armiciosa
habens optima tela,
Flandria spectaculosa
non labens in cautela.
12. Britanorum gens nuper severa,
sed iam devota,
Tum Picardorum re vera
per Vincencium lota,
Ispanorum, Subaudorum mera
sunt nota,
Italorum plebs ut Chimera
percurrit tota.
13. Nauari voracissimi ¹⁵
et crudeles offales,
- Scoti agillissimi
impetu non sunt equales,
Barbantini logalissimi
non sunt sinistrales,
Normandini alienissimi
nec sunt dexterale ¹⁶.
14. Viri valde sapientes
Veneciis sunt vigentes,
Mulieres continentes,
caude sunt perfluentes,
Anchorite timentes
Sicilie sunt gementes ¹⁷
Deo dicati penitentes
Rome existentes.
15. Proclamo breuiter
Almanos laboratores ¹⁸,
Cognosco veraciter
Italos traditores,
Dicam audaciter
Gallicos corisatores,
Monstro realiter
stagnales impursatores.
16. Sunt insuper fallaces
Orientales sapientes,
Boni [sunt] ¹⁹ et audaces
Occidentales penitentes,
Tepidi et loquaces
Meridie cernentes,
Appare[n]t et rapaces
Aquilones decipientes.
17. Nos licet sumus fratres
generaliter in Cristo,
Cur viuunt patres
alter in lecto, aut in disco?
Sic asinus et cathulus
inequaliter ludunt,
Huius comici verba
sapientissime retrudunt.

Explicit Satira comica
(czalvy[ze thy Rangow(zky wrzicz biccaka) ²⁰

Rkps berliński, sygn. Lat. Q 239, k. 237v—238.

¹ *elfasye* rkps. — ² Pod wersem dopis. tą samą ręką: *Veni ad olphacij incola non ero.* — ³ *atque* rkps. — ⁴ *atque* rkps. — ⁵ *fugiam* rkps. — ⁶ *Missi menses* rkps. — ⁷ *prandio* rkps. — ⁸ *bene viuere* rkps. — ⁹ *lactinia* rkps. — ¹⁰ Następuje wyraz wymazany. — ¹¹ *et splendoribus* rkps. — ¹² *Valachorum bulgarorum* rkps. — ¹³ *potibus* rkps. — ¹⁴ *O hollandia* rkps. — ¹⁵ *varacissimi* rkps. — ¹⁶ *dextrales* rkps. — ¹⁷ *gemnentes* rkps. — ¹⁸ *laborentes* rkps. — ¹⁹ *sunt* dod. edytor (w rkpsie brak 1 sylaby). — ²⁰ Zdanie przekreśl. w rkpsie.

1a

<p>1. Quo miser exul debeo
turbine perfusus?
Mundum iocundum transeo
omnium perusus;
Quemcumque locum adeo,
foribus exclusus,
Cyrofagus¹ et pereo,
miser et confusus.</p>	<p>4. Boemi fures, timidi,
bibuli, voraces,
Moravi viri perfidi
nec tamen audaces,
Australes nequam, invidi,
versuti, fallaces,
Auari tristes, tumidi,
Vngari mendaces.</p>
<p>2. Propter butrum fugio
Flandriam et mare,
Saxones pro prandio
solent disputare,
Turingi breuiloquio
nichil volunt dare,
Missnenses pro suffragio
nolo supplicare.</p>	<p>5. Vagis dant auxilium
Bauari frequenter,
Illorum tamen viuere
non contendo³ semper,
Sed quod lacticinium
dant indifferenter,
Karinthiani⁴ milium
comedunt libenter.</p>
<p>3. Francones² viuunt misere,
Sweui male satis,
Illorum tamen viuere
semper est in stratis,
Audeo consulere
vobis litteratis,
Ut ibi pro comedere
bene dormiatis.</p>	<p>6. Polonie clericulis
volo commorari⁵,
Ibi conditis ferculis
spero saciari,
Mensura et in poculis
quis eis equari
Laudeque et epulis
nescio scrutari.</p>

Rkps Kapituły Praskiej, sygn. D 131, k. 80v.

¹ *cyrofagus* = *girovagus*. — ² *Franciones* rkps. — ³ *contundo* rkps. — ⁴ *Kar-nithianj* rkps. — ⁵ *commanere* rkps.

2

1. Heu, qui quondam claruit,
quomodo nunc aruit
vigor clericalis,
ritu fretu, nobili,
lapso ruit mobili
de uirtutum scalis ¹.
2. Captus ignominia
aliter sub alis,
sectator iusticie
seruit auaricie
quondam liberalis.
3. Mundus gemit pavidus,
fructus foret clerus ²,
propter tale vicium
tumet precipicium,
finis quasi serus.
4. Nullo iure regitur ³
si non regnat verus,
quo collecta legitur,
textus legis tegitur,
clauditur Humerus ⁴.
5. Manus in vicarios
poscentes denarios ⁵
extendunt prelati,
dare si tardauerint,
licet non peccauerint,
rei sunt peccati.
6. Ferunt penitenciam,
stabunt condempnati
propter negligenciam
dandi ⁶, per sentenciam
excommunicati.
7. Plato, Hector, Tullius,
Socrates, Sedulius,
stulti reputantur,
qui mundi nequicias ⁷,
opes seu diuicias
spreuisse narrantur.
8. Prelatorum crimina
illos detestantur,
circa quorum limina
datiui regimina
prorsus ignorantur.
9. Presul, hostiarius,
abbas, camerarius,
custos et plebanus,
prior et signarius,
supprior, bursarius,
pauper, gardianus,
10. Sectatores munerum ⁸,
quorum tenax manus,
corrosores funerum
ut corui cadauerum,
quorum [mens est] ⁹ vanus.

Rkps Kapituły Praskiej, sygn. D 131, k. 80—80v.

¹ *scolis* rkps. — ² Zob. Horatius, *De arte poetica*, 139: „*Parturiunt montes nascetur ridiculus mus*”. — ³ W rkpsie początkowo *gregitur*, następnie *g* przekreśl. — ⁴ *Humerus* = *Homerus*. — ⁵ *denorios* rkps. — ⁶ *dendi* rkps. — ⁷ *malicias*(?); w rkpsie *diuicias*. — ⁸ *funerum* rkps. — ⁹ *mens est* dod. edytor (w rkpsie brak 2 sylab).